

שימוש בבתי כנסת לצרכי ביטחון

הקדמה

מקום מסתור לכלי נשק - "סליקים"
בית הכנסת כבסיס לאנשי הביטחון
ביצור בתי הכנסת והקמת עמדות
בית הכנסת תפארת ישראל בעיר העתיקה של ירושלים
בית הכנסת בשכונת מקור חיים
בית כנסת 'מגדל' בשכונת בית וגן
חשיבות הביצורים
סיכום

הקדמה

מלחמת יום הכיפורים החלה בהפתעה כתוצאה מכשלים מודיעיניים ואחרים אותם פירטה לאחר זמן ועדת החקירה המיוחדת. כתוצאה מכשלים אלה הודחו הרמטכ"ל וקצינים בכירים נוספים. ועדת החקירה תיארה בדו"ח שכתבה את מצבו של צה"ל במלחמה:

צה"ל עמד במלחמת יום הכיפורים בפני אתגר מן הקשים ביותר בו יכול למצוא עצמו צבא כל שהוא - וידו על העליונה. למרות המצב ההתחלתי החמור בו החל צה"ל את המלחמה, ולמרות המשגים שנעשו בשלב זה [...] הרי שלא רק שהצליח לגייס במהירות ללא תקדים את מערך המילואים על כל מרכיביו המסובכים, שכמוהו טרם גייס, אף בלם תוך התגייסות פלישה מסיבית של צבאות אויב, שתכננו ותרגלו מערכת מאיימת זו במשך שנים, ונהנו בשלב הפתיחה מכל יתרונות ההפתעה. הצלחתו זו של צה"ל הושגה תוך קורבנות רבים ויקרים תודות לגבורתם העילאית של חיילים על כל דרגותיהם, לכוח האילתור הבלתי-נדלה של מפקדיו, וליציבות ולחוסן מבנהו הארגוני הבסיסי¹.

יש להניח שמתכנני מתקפת הפתע על ישראל סברו שפתיחת ההתקפה המשולבת בצהרי יום בו ישראלים רבים נמצאים בעיצומו של הצום תיתן להם יתרון נוסף. ולא היא. מנהגם של יהודים רבים, כולל מהציבור הכללי, לקיים לפחות באופן חלקי את מנהגי היום הקדוש ולשהות בבתי הכנסת במשך כל היום

1 דו"ח ועדת החקירה למלחמת יום הכיפורים - הודעה לעיתונות, כ' תמוז תשל"ד, א"צ 383/1975 - 136 עמ' 1.

או בחלקו, הביא לכך שאנשי המילואים שבהם היו זמינים לגיוס מהיר הרבה יותר מאשר במועדים אחרים.

מתברר שכפי שלצד הרוחני של ההשתתפות בתפילה בבתי הכנסת הייתה תרומה חשובה לביטחון ישראל בפרוץ מלחמת יום הכיפורים, הייתה גם לצד הפיזי של בתי הכנסת תרומה ממשית לביטחון בהזדמנויות רבות.

בתי הכנסת נקראים 'מקדש מעט', ועל המקדש כתוב "את... מקדשי תיראו" [ויקרא יט, ל] מכאן נגזרים כללי התנהגות בבתי הכנסת וכללי השימוש בו. לגבי קדושת בית כנסת נאמר:

תנו רבנן בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין נאותין בהם ואין מטיילים בהם ואין נכנסין בהן בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים ואין מספידין בהן הספד של יחיד².

ולגבי דיני קדושת בית-הכנסת כתוב במשנה ברורה סימן קנא:

בתי כנסיות ובתי מדרשות אין נוהגים בהם קלות ראש כגון שחוק והתול ושיחה בטלה, ואין אוכלים ושוהים בהם ולא מתקשטין בהם ולא מטיילין בהם, ולא נכנסים בהם בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים... אין ישנים בבית-הכנסת אפילו שנת ארעי... מותר ל'כנס בבית הכנסת במקלו ובתרמילו ובאפודתו, ויש אוסרים ל'כנס בו בסכין ארוך או בראש מגולה.

קדושת בית הכנסת מגבילה את השימוש בתוכו ואפילו על גגו, ודורשת התנהגות מתאימה מהמשתמשים בו. מתברר שבשימוש לצרכי ביטחון ניתן להקל ולחרוג מכללים אלה.

מקום מסתור לכלי נשק - "סליקים"

לפי ההלכה אין להכניס כלי נשק לבית הכנסת. המקור לכך לפי הגמרא הוא הפסוק בסוף פרשת בלק: "ויקם [פינחס] מתוך העדה [=בית המדרש בו נדון עניינו של זמרי] ויקח רומח בידו. מיכן שאין נכנסין בכלי זיין לבית המדרש"³. לפי משנה ברורה האיסור הוא בהכנסת סכין ארוך: "לפי שבית הכנסת שהוא מיוחד לתפילה מארכת ימיו של אדם, והסכין מקצר ימי אדם. ועין באליה רבה [על השו"ע שם] שדעתו שאין להחמיר כי אם בסכין מגולה"⁴

2 מגילה כה, א-ב.

3 במדבר כה, ז; סנהדרין פב, א.

4 משנה ברורה סי' קנא, ס"ק כב.

בשנים שלפני הקמת המדינה נאלצו האירגונים הצבאיים של היישוב היהודי שפעלו במחתרת להסתיר את כלי נשקם מפני השלטון הבריטי, שקבע עונשים כבדים למי שנמצא נשק ברשותו. הבריטים השקיעו מאמץ רב לגלות את הנשק של כוחות הביטחון של היישוב היהודי. מקומות המסתור של כלי הנשק כונו "סליקים". והנה מתברר שבבתי כנסת רבים הותקנו "סליקים" מחשש להסתיר נשק במקומות פרטיים שבעליהם עלולים היו להיענש בחומרה אם יתגלו, ומשום שבתי הכנסת שוכנים בדרך כלל במקומות נגישים יחסית, ומתוך ציפייה שהשלטון הבריטי יכבד את קדושת בתי הכנסת ולא יחפש בהם.⁵

הדוגמאות לשימוש מסוג זה בבתי כנסת הן רבות, להלן כמה מהן: אנשי ה'הגנה' הסתירו לאחר מאורעות תרפ"ט כלי נשק ב"סליק" שהיה מתחת לארון הקודש בבית הכנסת "בית יהודה" בשכונת בית יעקב הסמוכה לשכונת מחנה יהודה בירושלים. פתח ה"סליק" כוסה בדפי הגניזה שהייתה במקום.⁶ שמעון אגסי מתושבי הרובע היהודי וממפקדי הפלוגה הדתית ב'הגנה' בירושלים, היה אחראי בשנת 1936 על מחסן נשק בבית הכנסת יוחנן בן-זכאי בעיר העתיקה. המחסן הכיל נשק רב במושגים של אותם הימים: אקדחים בעלי קנה ארוך, פצצות, רימוני-יד חומרי נפץ ועוד.⁷ מחסן הנשק של 'ארגון ב' [האצ"ל] ב-1936 היה בבית הכנסת "אהל מאיר בית יצחק" בעיר העתיקה, בית הכנסת שבו התפלל גם הרב זוננפלד.⁸ בבית הכנסת "אוהל יצחק" בשכונת קריית משה בירושלים היה "סליק" של אצ"ל מתחת לארון הקודש, גם ובתקרה כפולה בגג ארון הקודש. ה"סליק" הוכן בתיאום עם הגבאי יצחק יעקב ילין (מייסד בית הכנסת שגם קרוי על שמו) שהיה פעיל באצ"ל יחד עם בנו מיכה.⁹ בבית הכנסת "אוהל רבקה" בשכונת קריית שמואל בירושלים היו בשנות הארבעים של המאה העשרים שני "סליקים", אחד של ה"הגנה" והשני של אצ"ל.

5 למשל בשבת ל' בסיון תש"ו ערכו הבריטים מבצע רב היקף שכונה "ברודסייד" בהשתתפות כ-20,000 חיילים ושוטרים בכל רחבי הארץ, מבצע שכונה ביישוב היהודי 'השבת השחורה'. נעצרו כ-2,700 יהודים כולל חלק ממנהיגי היישוב. נערכו חיפושים יסודיים בקיבוצים ואף בבניין המוסדות הלאומיים בירושלים, שהבריטים כבשו אותו לצורך החיפושים למשך תריסר ימים.

6 נירית שלו-כליפא, נחלאות בלב עיר, לסייר עם יד יצחק בן-צבי בירושלים יד יצחק בן-צבי, תשס"ג 2003, עמ' 110.

7 עדות שמעון אגסי, ארגון חברי ה"הגנה" בירושלים, עלון לחברים תשל"ד, עמ' 38. שמעון אגסי למד כעשר שנים בישיבת 'מרכז הרב' והוסמך להוראה בידי הרב קוק והרב הרצוג.

8 עדות יעקב אטינגר, ארגון חברי ההגנה בירושלים, עלון לחברים, תשל"ד, עמ' 39.

9 ברכה סליי, התקרה הכפולה של ארון הקודש בבית הכנסת (סליק האצ"ל), בתוך יוחאי רודיק ונאוה כהן ברזובסקי, קרית משה: תולדות שכונת קרית משה ובית הכנסת אוהל יצחק בירושלים, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ח, עמ' 297-299.

מיקומם של ה"סליקים" היה האחד מתחת לכיור לנטילת ידיים, והשני בארון הגניזה שמתחת לארון הקודש¹⁰. שמואל יפה, שמונה לאחר מלחמת העולם השנייה לנְשָׁק של ה'הגנה' במחוז ירושלים ותפקידו היה לדאוג לתקינות הנשק ואחסנתו, התקין "סליק" באחד מבתי הכנסת בעיר העתיקה בסיועו של אחד הגבאים¹¹. גם המחותר היהודית בבגדאד העברית בשנת תשי"א את נשקה ל"סליק" שנבנה בבית הכנסת "חכם יחזקאל"¹².

הרב הראשי הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג פסק לגבי הכנת "סליק" בשבת: יש בו [עשיית] מלאכות אסורות מן התורה, כדי לשמור את הכלים והנקודה [היישוב] ולהימלט ממשפט של דיני נפשות. אין דעתי נוחה להורות מעשה המלאכות ע"י שניים, משום שיצא מזה תקלה לעתיד, שיאמרו כי המעשה שנעשה בשניים הוא המתיר, ולא המצב, ולכן צריך לדון אם דברים אלה מותרים מפני מצב השעה.

הנשק נועד להגן על היישוב. מציאת הנשק עלולה לסבך את מי שנמצא אצלו במשפט שעלול להסתיים בדיני נפשות. במקרה של פיקוח נפש אין לנהוג בדרך שתקל מחומרת האיסור. במכתב לרב משולם ראטה דוחה הרב הרצוג את האפשרות להקל בחפירת בור כדי להסתיר כלי מלחמה מהטעם שמדובר במלאכה שאין צריך לגופה, מכיוון שהחפירה והכיסוי משמשים לתועלת עצומה וצורך חיובי להטמין כלים¹³. הרב הרצוג הסתמך גם על הרמב"ם בהלכות שבת המתיר לחלל את השבת תוך שימוש בנשק במקרה שגוים תוקפים יישוב יהודי הסמוך לספר. כך גם לכל מי שיכול לבוא ממקומות אחרים לסייע ולהציל "ואסור להם להתמהמה למוצאי שבת, וכשיצילו את אחיהן מותר להם לחזור בכלי זיין שלהן למקומם בשבת כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא". כך גם מצוה להציל אפילו יחיד הנרדף על ידי גוי להורגו

10 ראובן גפני, מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים: שערי חסד, רחביה, קריית שמואל, טלביה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשס"ד, עמ' 123-124; הרב משה יוסף שי (עורך), בית הכנסת 'אוהל רבקה' יובל השבעים, ניסן תשס"ב, עמ' 28-29.

11 שמואל יפה, זכרונות מימי ה"הגנה" במחותר, ארגון חברי ההגנה בישראל סניף ירושלים, עלון לחברים מס' 9, 1955, עמ' 18-19.

12 מרדכי בן-פורת, לבגדאד וחזרה: סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה, הד ארצי ספרית מעריב, תשנ"ו, 1996, עמ' 183-184.

13 הרב יהודה שביב על משמרת השבת, בתוך איתמר ורהפטיג והרב שמואל כ"ץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנים לייסודה, שער שני, היכל שלמה, ירושלים, תשס"ב, עמ' 363; הרב י"א הלוי הרצוג, היכל יצחק, או"ח, הלכות שבת, מלאכה שאינה צריכה לגופה, סימן מ, עמ' ק-קא.

”ואפילו בעשיית כמה מלאכות בשבת ואפילו לתקן כלי זיין להצילו מותר”¹⁴. הרב הרצוג סבר שהכנת ”סליק” מצדיקה חילול שבת.

פוסקים אחרים, מאוחרים יותר, התירו גם הם להכניס נשק לבית הכנסת בשעת הצורך. כך למשל הרב אליעזר יהודה ולדנברג התיר להכניס נשק לבית כנסת כאשר אין אפשרות למסור אותו לשמירה בחוץ, באופן שלא יהיה טעון בכדורים ויהיה מכוסה. במצב חירום וכוננות יכולים אנשי הביטחון להיכנס לבית הכנסת ולהתפלל עם הנשק עליהם¹⁵. הרב עובדיה יוסף פסק:

נכון ורצוי מאוד שהחייל הנכנס לבית הכנסת להתפלל יכסה את נשקו תחת בגדיו, ולא יראה החוצה. ואם אי אפשר לו לכסותו, כגון רובה וכדומה, ויש צורך שישא נשקו עמו בגלל סיבה בטחונית וכיוצא בזה, יש להקל להיכנס עם הנשק לבית הכנסת לתפילה¹⁶.

ניתן להקיש להיתר השימוש בחלקים שמתחת ומעל לארון הקודש להסתרת נשק גם מפסק הלכה של הרב דב אליעזרוב לגבי התקנת מנגנון אזעקה בארון קודש למנוע גניבת ספרי תורה. הוא התיר את ההתקנה מהסיבות הבאות: מצווה דרבים; אין בזה הורדת קדושה אלא העלאה, כי אנו מראים שאנו מעריכים את קדושת ספר התורה ועושים למענו שמירה מעולה, כמו שבמקדש היו שומרים בקודש; זהו כתנאי בית דין¹⁷. הנשק שהוסתר בבית הכנסת נועד להגן על היישוב וכמובן גם על בית הכנסת וספרי התורה שבו מפני האויבים, שנהגו לחלל את בתי הכנסת וספרי התורה כאשר אלו נפלו בידם.

בית הכנסת כבסיס לאנשי הביטחון

בתי כנסת כמבנים ציבוריים אחרים שימשו באותם ימים כבסיסים לאנשי הביטחון, בעיקר לאלה שהגיעו כתגבורת ממקומות אחרים. אנשי ה'הגנה' שהגיעו לעיר העתיקה בירושלים בימי מתיחות כדי להגן על תושביה קבעו את עמדותיהם בבתי כנסת ובישיבות. במאורעות תרפ"ט המפקדה שכנה בישיבת "שער השמים"¹⁸. הכיתה אליה השתייך יחיאל אליאש השתכנה ערב מאורעות תרפ"ט בבית כנסת ברחוב

14 משנה תורה לרמב"ם הלכות שבת פרק ב הל' כג-כד.

15 הרב אליעזר יהודה ולדנברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק י, סי' יח.

16 הרב עובדיה יוסף, ספר שאלות ותשובות יחווה דעה חלק חמישי, סימן יח, תשמ"ג, עמ' עט.

17 הרב דב אליעזרוב, מנגנון אזעקה בארון קודש, תחומין ו תשס"ה, עמ' 373. תשובה לשאלתו של הרב ישראל רוזן ממכון צומת.

18 עדות יוסף הכט, ההגנה בירושלים א, עמ' 46; עדות אברהם מלכוב, ההגנה בירושלים א, עמ' 58.

חברון [כנראה בית הכנסת של חסידי רייסן] הם היו מצוידים באקדחים וברימונים. תפקידם היה להגן על היהודים שגרו באזור בית הכנסת שהיה בסביבה ערבית¹⁹. לרב יצחק ידידיה פרנקל, רבה של שכונת פלורנטין על גבול תל אביב-יפו, איזור שהפך לחזית לחימה במלחמת העצמאות, היה קשר הדוק עם מפקדת ה'הגנה' המקומית, והוא היה מעורב בעניינים הביטחוניים באיזור. באחד מלילות החורף הגיעה לגיזרה קבוצה של 15 לוחמים שלא נמצא מקום לאכסן אותם. הרב פרנקל שיכן אותם בבית הכנסת של העדה הבוכרית, גייס עבורם שמיכות מהשכנים, ואירגן להם מקום לישון על הספסלים המרופדים של בית הכנסת. הלוחמים העייפים נרדמו, והרב פרנקל נשאר במקום כדי לשמור על נשקם מפני המשטרה הבריטית²⁰. בית הכנסת "אוהל רבקה" במרכז שכונת קריית שמואל בירושלים שימש כמקום כינוס ללוחמי ה"הגנה" באזור. החדר שבקדמת בית הכנסת שימש בלילות את הנוטרים ששמרו על השכונה במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. בשעות היום שימש המקום כ"חדר" לילדי השכונה²¹.

במקרים שמבנה בית הכנסת התאים לכך נעשה בו שימוש כמקלט לאוכלוסייה האזרחית. בעת הקרבות על הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים במלחמת העצמאות מצאו מאות תושבים מקלט בארבעת בתי הכנסת הספרדיים התת-קרקעיים²². הפרוודור בבית הכנסת הגר"א במרכז שכונת שערי חסד שימש במלחמת העצמאות כמקלט למתפללים ולתושבים. קיר מגן נבנה מול פתח הכניסה כדי להגן על הנמצאים בתוך בית הכנסת מרסיסי הפגזים²³.

19 יחיאל אליאש, מעשה הבא בחזון, הוצאת מרכז אליצור, תל אביב, 1983, עמ' 69-71.

20 איסר פרנקל, בעקבי הדרך: ספר זיכרון לרבי יצחק ידידיה פרנקל, מכון ירושלים, תשנ"ב, עמ' לח-נ.

21 הרב משה יוסף שי (עורך), בית הכנסת 'אוהל רבקה' יובל השבעים, ניסן תשס"ב, עמ' 28; ראובן גפני, מקדש מעט, עמ' 124; ראובן גפני, בין הפילבוקס לבית הנשיא, סיפורן של קריית שמואל ושכונת מרחביה, ירושלים, תש"ע, עמ' 67-69.

22 אהרן לירון (אלטשולר), ירושלים העתיקה במצור ובקרב, מערכות, צה"ל, משרד הביטחון, מהדורה רביעית 1985, עמ' 444. בתי הכנסת: איסטנבולי, אליהו הנביא, האמצעי ורבן יוחנן בן-זכאי.

23 צביה ורנר, שערים: קורות שכונת שערי חסד ובית הכנסת הגר"א, קרן הרא"ם מכון קרן הרא"ם ירושלים, תשס"ח, עמ' 29-30.

קיר המגן מול הכניסה לבית כנסת הגר"א בשערי חסד

הרב שלמה זלמן אוירבך ציין בתשובתו לגבי סתירה וקדושת בית כנסת כי "אף גם בארץ ישראל נהוג ברוב בתי הכנסת לאכול מיני מתיקה ולשתות דברים המשכרים בעלייה לתורה של חתן לפני החתונה, וכן בשאר סעודות רשות, ואף גם המשנ"ב הראה פנים להקל בזה"²⁴. לעומת זאת, פלישת פליטי שכונות הספר בערים השונות לבתי הכנסת והתנחלותם שם לתקופות ממושכות, פעולה שגרמה לפגיעה בתפעולם בייעודם המקורי ולפגיעה בכבודם וקדושתם, הביאה למחאות חריפות של גורמים בציבור הדתי. הטענה הייתה נגד המוסדות המתמהמהים בפתרון הבעיה, בעוד שמקומות אחרים שאין בהם קדושה והיו יכולים לאכסן את הפליטים לא מנוצלים לשם כך²⁵.

ביצור בתי הכנסת והקמת עמדות

לפי הדרישה ההלכתית יש לבנות את בית הכנסת במקום הגבוה ביותר אם הדבר אפשרי²⁶. בתי כנסת שנבנו במקומות גבוהים ושולטים, או שנבנו כבניינים גדולים וחזקים, נמצאו כמתאימים גם לצרכי ביטחון בעת הצורך. בבתי כנסת עתיקים

24 הרב ש"ז אוירבך, ספר מנחת שלמה תנינא, ירושלים, תש"ס, עמ' טו.

25 יעקב כ"ץ, הרס הפלישות, שערים, 15.1.1948, עמ' 1; קלמן כהנא, השיכון בבתי הכנסת, שערים, 15.1.1948, עמ' 1; אספת המחאה נגד חילול בתי כנסת, הצפה, 24.2.1948, עמ' 3.

26 שו"ע או"ח סי' קנ סע' ב.

שפעלו בדרום הר חברון נתגלו מערכות תת-קרקעיות ששימשו למסתור ומילוט. מערכות אלה שימשו כאמצעי ביטחון לשעת חירום. בית הכנסת ששוחזר בסוסיא נבנה בראש הגבעה, ומערכת המילוט שהייתה בו שוחזרה וניתן לבקר בתוכה.²⁷

גם במזרח אירופה היו בתי כנסת שבוצרו. כך היה בית הכנסת בעיר לוצק במאה הי"ז שהרישיון המלכותי לבנייתו כלל את התנאי שעל גגו בארבעת פינותיו יבנו עמדות בהן יוכלו להציב נשק שקנייתו תמומן על ידי היהודים, כדי להגן על העיר בשעת הצורך. באותה תקופה גם בעיירה ז'שוב הגנה יחידה יהודית על קטע מחומת העיר, שכלל גם את בית הכנסת המבוצר.²⁸

בית הכנסת תפארת ישראל בעיר העתיקה של ירושלים

בית הכנסת תפארת ישראל - גבוה, מפואר ומתנשא על סביבתו.

27 דוד עמית, בתי הכנסת בחורבות מעון ובחורבות ענים והיישוב היהודי בדרום הר חברון, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, תשס"ג, עמ' 49; 69; 185-186.

28 לוצק, ויקיפדיה; אדם טלר, "חמוש לצאת מול ים הייסורים": תגובות אלימות של יהודים בתקופת גזרות ת"ח ות"ט ומשמעותן ההיסטורית, בתוך ד' שומסקי, 'י מאיר', ג"ד הונדרט (עורכים) עם עולם, שי לישראל ברטל, מכון זלמן שזר, תש"ף, עמ' 304; יעקב גולדברג, החברה היהודית בממלכת פולין-ליטא, מכון זלמן שזר, 1999, עמ' 281; נחום שרון (עורך), ספר לוצק, תל אביב 1961, עמ' 25 ו-95.

שוטרים המושים על גג בית הכנסת במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט

אברהם הלפרין, שהיה מפקד העיר העתיקה בשנים 1943-1945 והכיר היטב את הרובע היהודי, הכין תוכנית הגנה מפורטת לרובע. המבנה הגדול והגבוה של בית הכנסת תפארת ישראל (ניסן ב"ק) התנשא מעל סביבתו ושלט על שטחים נרחבים בתוך חומות העיר העתיקה ומחוץ להן. על גג בית הכנסת הוקמה תחנת האיתות האזורית, ממנה היה קשר עין לאוניברסיטה בהר הצופים ולעמדת התצפית על בית הלברייך (מול ביהכ"נ ישורון) בירושלים החדשה. על גג בית הכנסת הייתה גם עמדת תצפית להכוונת אש המרגמות²⁹.

לאחר פרוץ מעשי האיבה בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם, תפסו החיילים הבריטים ב-12 בדצמבר 1947 חלק מעמדותיהם של מגני הרובע, ביניהם את העמדה שמעל בית הכנסת הקראי הסמוך לבית הכנסת תפארת ישראל ששימש עד להקים עמדה חדשה חלופית במרפסת בית הכנסת תפארת ישראל ששימש עד אז רק כמקום תצפית. הכנסת לוחמים לבניין בית הכנסת ובמיוחד לוחמות יצרה חיכוכים עם החסידים מתפללי בית הכנסת. אברהם אורנשטיין, ממפקדי הרובע, נעזר באביו הרב יצחק אביגדור אורנשטיין, לשכנע את גבאי בית הכנסת ר' שמחה בק (נכדו של ר' ניסן בק שבנה את בית הכנסת) ואת המתפללים האחרים בצורך החיוני בהקמת העמדה ובשהיית הלוחמים במקום³⁰.

29 סקירה כללית שהכין הלפרין עמ' 19; עדות הלפרין על ידי יעקב אשד 1958-1959, א"צ 922/75 - 291. ר' אברהם הלפרין היה יהודי שומר מצוות, מהדיר ספר מרדכי השלם על מסכת בבא קמא.

30 לירון, ירושלים העתיקה, עמ' 22, 26-28, 32; רמי יזרעאל, סיורים, עמ' 97; שמואל אבן-אור,

ב-20 במאי הסתערו הערבים על איזור בית הכנסת וסביבתו ואילצו את מגיניו לסגת תוך קרבות קשים מטווחים קצרים. הערבים השתלטו על בניין בית הכנסת והניפו את דגלם על גגו. הם חיללו את בית הכנסת ואת ספרי התורה שבו והתחילו לאסוף שלל. לוחמי הרובע התארגנו להתקפת נגד ופרצו לתוך בית הכנסת, ובקרבות פנים אל פנים טיהרו אותו. קרבות קשים התנהלו גם בבתי הסמוכים לבית הכנסת ובחצרותיהם עד לנסיגת הערבים מהגזרה³¹. שמואל בזק, מלוחמי הרובע שתיאר בזיכרונותיו את התקפת הנגד לאחר שערבים השתלטו על בית הכנסת, הוסיף שלאחר גירוש הערבים צפה במפקד הקטע אברהם אורנשטיין "יוצא מאחד הפתחים העשנים ידו האחת מחזיקה בספר תורה מחולל, והשנייה ב[אקדח] מאוזר, לאט לאט הוא צועד בסמטא העשנה כשידו מחזיקה בגוילים"³².

בית הכנסת בשכונת מקור חיים

רבה של השכונה משנת תרצ"ז (1936) היה הרב ברוך יצחק לוי. בשנת ת"ש (1940) הוא הקים בה את ישיבת "מקור חיים" שלמדו בה כעשרים תלמידים. בחול המועד פסח תש"ה (1945) נחנכה הפנימייה של הישיבה שהיו בה עשרה חדרים³³. הנחת אבן הפינה לבית הכנסת התקיימה בכסלו תרפ"ז (1926). בית הכנסת נחנך בשנת תרפ"ט. במאורעות תרפ"ט הותקפה שכונת מקור חיים, ובית הכנסת שימש כעמדה החשובה ביותר למגיני השכונה. בבית סמוך לבית הכנסת רוכזו הנשים, הילדים והזקנים. במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) נבנו על גג בית הכנסת עמדות הגנה ותצפית. ותושבי השכונה השתמשו בו כמקלט³⁴.

הקרבות במלחמת העצמאות סביב לביהכ"נ ניסן בק ברובע היהודי בירושלים, דפים למורי דרך, מערך ההסברה משרד התעשייה המסחר והתיירות, מרץ-אפריל 1978, אדר-ניסן תשל"ח, עמ' 13-12. לפי עדותו של אברהם אורנשטיין.

31 לירון, עמ' 344-355.

32 שמואל בזק (ביזינסקי), בעיר דוד בשבי הלגיון, ראובן מס, ירושלים, תשי"ד, עמ' 31-32.

33 מרשתת המכלול: רבי ברוך יצחק לוי; פתיחת הפנימייה לישיבת "מקור חיים", הצפה, 5.4.1945, עמ' 4.

34 עדות מישה לוי, מפקד שכונת מקור חיים בתרפ"ט בתוך רחל ינאית, יצחק אברהמי וירח עציין (עורכים), ההגנה בירושלים: עדויות וזכרונות מפי חברים, ספר ראשון תר"פ-תש"ז, הוצאת ארגון חברי ההגנה בירושלים ע"י קרית ספר, ירושלים, תשל"ג, עמ' 76; יוסי שפנייר, אייל מירון וראובן גפני (עורכים), מקור חיים - סיפורה של שכונה בדרומה של ירושלים: היסטוריה, אתרים, אישים ומסלול סיור, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2015 תשע"ה, עמ' 164-167.

בית הכנסת המבוצר בשכונת מקור חיים

גם במלחמת העצמאות סייע הרב לוי"ן ל"הגנה". כאשר החלו מעשי האיבה לאחר החלטת החלוקה של האו"ם פונו תלמידי הישיבה מהשכונה שהייתה מנותקת ועמדה בחזית הלחימה, והמשיכו את לימודיהם במקומות אחרים בירושלים. הישיבה במקור חיים המשיכה להתקיים, כשאת תלמידי הישיבה החליפו אנשי ה"הגנה" שהוצבו בשכונה וגרו בישיבה. הישיבה שימשה כיסוי לפעילות ה"הגנה" כלפי השלטון הבריטי. הנשק הוסתר בבניין הישיבה ובסביבתו. צעד זה נעשה בהסכמתו של הרב לוי"ן, אשר נהג להגיע לישיבה ולתת שיעורים לאנשי ה"הגנה" שרצו בכך.

במלחמת העצמאות הייתה שכונת מקור חיים נצורה ובחזית הלחימה. רוב תושביה ותלמידי הישיבה נאלצו לעזוב את השכונה ואנשי ה"הגנה" התבצרו בה והגנו עליה. חלק מאנשי ה"הגנה" התמקמו בישיבה. בבניין הישיבה וחצר בנו "סליקים" בהם הסתירו את הנשק מפני הבריטים. הרב לוי"ן היה מגיע מדי פעם לשכונה בשיירות ונותן שיעורים לאנשי ה"הגנה" עד לפציעתו בפורים קטן תש"ח³⁵.

35 הרב יצחק ברוך לוי"ן, בהקדמה לספרו ביאורים ברמב"ם ובראב"ד הלכות כלים, ירושלים, תש"ח; דוד בן-גוריון, יומן המלחמה א', 20 ינואר 1948, עמ' 166; יצחק קופ, גודד "מכמש" בקרבות ירושלים, במלחמת העצמאות, הוצאת אתר גבעת התחמושת, תשס"ג, עמ' 60, 62-63; י' סג"ל, אלה תולדות - יצחק עולמם של גדולים, בני ברק, תשנ"ט, עמ' קלז-קלח; שפניר ואחרים, מקור חיים, עמ' 180-183; ריאיון עם דוד מרצבך ממגיני השכונה במלחמת העצמאות, 9.5.2012.

בית כנסת 'מגדל' בשכונת בית וגן

בתחילת 1931 הושלמה בניית מגדל מים בשכונה בית וגן. המגדל היה בן ארבע קומות. בקומה הרביעית הייתה בריכת מים, ובשלושת הקומות התחתונות היו חדרים לשימוש ציבורי. בקומה התחתונה הוקם בית כנסת. מעל בריכת המים הוקמה עמדת תצפית, ממנה נראתה כל ירושלים וחלקים ניכרים מסביבותיה. במלחמת עצמאות הייתה על הגג תחנת איתות, שבין השאר שימשה לקשר עם גוש עציון³⁶.

בית הכנסת מגדל בשכונת בית וגן [תשפ"ב]

חשיבות הביצורים

בתשובת הרב הרצוג לשאלתו של הרב אשר זאב וורנר מטבריה לגבי הקמת גדר ביטחון בשבת סביב לשכונת קריית שמואל מחשש להתנפלות של ערבים, הוא התיר לבנות אותה בשבת אם דעת המומחים, דהיינו אנשי הביטחון המקומיים, שהגדר הזו חיונית עתה. הוא דִּיְמָה זאת לחולה שיש בו סכנה "שתלוי הדבר באומדן דעת המומחים", והוסיף: "ועל כן, במקום שלפי דעת המומחים קרוב הדבר על-פי השערה שיתנפלו גוים על עיר מערי ישראל, מותר לבנות מקומות התגוננות בשבת,

36 אחוזת "בני ברית" בירושלים, הארץ עמ' 4, 12.3.1931; עדות אברהם טמיר (טריינין), ממפקדי גוש עציון, על ידי יעקב אשד, ינואר ופברואר 1959, א"צ 922/1975 - 290; רמה פלק, ריאיון על ידי איתן וצלר, ב-21.10.2013, פרויקט תיעוד דור תש"ח - עמותת תולדות ישראל, יוטיוב, <https://www.toldotyisrael.org>.

כשמשערים שהזמן דוחק ויש חשש סכנה לדחות למוצש"ק, והכל תלוי בשיקול דעתם ובשיפוטם". הרב הרצוג ציין כי צריך שיהיו בין המחליטים גם "יהודים שומרי שבת כהלכתה, שמרגישים בחומר של איסור חילול שבת, כי להוראה אינם מוסמכים אלא רבני המקום"³⁷.

גם ב"ד תשרי תש"ט התירו הרבנים הרצוג ועוזיאל לבצע עבודות ביצורים ביום הראשון של סוכות, תוך הסתמכות על חוות דעת המומחים הצבאיים. הרב הרצוג כתב לקצין ההנדסה של מחוז ירושלים: "על יסוד האמור במכתבו, ועל אחריותו, והיות ואין הזמן מספיק לבירורים נוספים, אנו מסכימים להורות היתר לעבודת ביצורים חיוניים, בשום לב למצב של אפשרות חידוש הקרבות בכל רגע, אך ורק ליום ראשון של חג סוכות"³⁸.

לגבי שימוש בעלייה שעל גבי בית הכנסת פסק הרב עוזיאל שאין לעשות בנ שימוש של גנאי כמו שכיבה של קבע, ומספק יש להיזהר אפילו בשימוש שאינו של גנאי בכל שטח גג בית הכנסת, ובמיוחד בשטח שמעל ארון הקודש. לכל הדעות מותר להשתמש בעליות שעל בית הכנסת לתלמוד תורה, תוך גידור השטח שמעל ארון הקודש שלא תהיה בו דריסת רגל³⁹. לגבי שימוש בחדר שיש לו קיר משותף עם בית כנסת שיש בו ארון קודש, פסק הרב עוזיאל כי הקדושה חלה רק על הקיר הפונה לבית הכנסת, והצד השני של הקיר מותר להשתמש בו כאדם העושה בתוך שלו, ובלבד שלא יגרום הרס בכותל זה מצד ארון הקודש⁴⁰. ברור שעמדות הגנה אינן שימוש של גנאי, כי נועדו להגן על חיי אדם וגם על בית הכנסת ותשמישי הקדושה שבתוכו.

37 הרב יצחק איזיק הלוי הרצוג, היכל יצחק, או"ח - הלכות שבת, סימן לא, עמ' עא-עג.

38 הרב הראשי לא"י אל קצין ההנדסה למחוז ירושלים, י"ד תשרי תש"ט, אמ"י / ארכיון הרב הרצוג, פ-4247/28.

39 הרב עזיאל, בניית דירת מגורים מעל בית הכנסת, תמוז תשי"א, או"ח סימן קנא, בתוך עזרא ברנע (עורך), מפסקי הרב עזיאל במבחן הזמן, חלק שני, ירושלים, תשע"ז, עמ' תרלט-תרמה. כך פסק באלול תש"א בשאלה האם מותר לייחד בית תפילה עם ארון הקודש וס"ת בחדר שבקומה ראשונה שעל גבו גרים דיירים, או"ח סימן קנ, בתוך עזרא ברנע (עורך), מפסקי הרב עזיאל במבחן הזמן, חלק ראשון, ירושלים, תשע"ז, עמ' רעב-רעו.

40 הרב עזיאל, אם מותר לאיש ואשתו לישון בחדר הסמוך לבית הכנסת בכותל משותף שבו עומד ארון הקודש, ואם מותר להשתמש בכותל זה תשמיש חול. אדר ב' תש"ו, יו"ד סימן רפב, שם, עמ' תקכה-תקכט.

סיכום

המציאות הביטחונית הביאה לכך שבמהלך הדורות נעשה לעיתים שימוש בבת הכנסת לצורכי ביטחון, ויש להניח שהדבר היה בידעית ועל דעת הרבנים המקומיים, לפחות בפעולות הגלויות לעין. הרב הרצוג ראה במלחמת העצמאות מלחמת מצוה ולכן היה מוכן להתיר פעולות למען הביטחון לפי דעת המומחים דהיינו אנשי הצבא, כך שלשימוש שנעשה בבתי הכנסת לצורכי הגנה חיוניים היה גיבוי הלכתי.

הייתה יכולה להתעורר בעיה של התנהגות לא נאותה של חיילים שאינם שומרים מצוות בשהותם בבתי הכנסת. מתברר שבמציאות נוצרו הבנות במקומות השונים בין אנשי הביטחון ובין הרבנים והציבור, כולל בקרב "היישוב הישן" החרדי המוגדר כ"קיצוני". ההבנה והרצון הטוב ההדדי הצליחו ליישר הדורים במקרים של חריגות.

הרב בן-ציון יאדלר, "המגיד הירושלמי", מאנשי העדה החרדית, שיבח את "החלוצים" בדרשה שנשא ביום הכיפורים כחודש וחצי לאחר המאורעות בתרפ"ט בבית כנסת במאה שערים. הוא אמר שהחלוצים החוטאים במשך כל השנה בשעת צרה מתעוררת אצלם 'הנקודה היהודית', ומכיון שהחלוצים הצילו את גופם של החרדים מחובתם של אלה להציל את נשמותיהם⁴¹.

כוח גדול של כ-80 אנשי ה'הגנה' הוצב בעיר העתיקה במאורעות תרפ"ט מתוך חשש לגורל המקום. עד מהרה נוצרו יחסים טובים בין אנשי ה'הגנה' והתושבים המקומיים. יוסף אביר, ממפקדי ה'הגנה' בעיר העתיקה באותה עת, ציין בזיכרונותיו כי: "עם כניסתנו באנו מייד בדברים עם ראשי הציבור במקום. עבדתי באופן הדוק עם הרב פרנק. היישוב במקום נתן גם את הכספים שהיו דרושים לנו, וכן סידרו לנו אספקה לנקודות" [=העמדות]⁴².

בסיכום שכתב הרב משה בלוי, ממנהיגי אגודת ישראל, על שנת תרצ"ח, הוא ציין: "אנו מזכירים את הנפשות היקרות, והיישוב היהודי בארץ ישראל יזכור את נשמות כולם בלי הבדל. כעם אחד וכאיש אחד הננו כלפי אויב חיצוני, וכעם אחד וכאיש אחד סבלנו את סבל השנה". הוא ציין את הנכונות הרבה של החוגים בארץ לגייס יהודים "לשמירת והגנת החיים והרכוש היהודי בארץ", אך הביע את אכזבתו מחילולי השבת שאין בהם צורך שנלוו לגייס זה⁴³.

41 מאותות הזמן, דבר, 17.10.1929, עמ' 4; ר' בן ציון יאדלר משבח את החלוצים, דאר היום, 20.10.1929, עמ' 4.

42 עדות יוסף אביר, בתוך רחל ינאית, יצחק אברהמי, ירח עציון (עורכים), ההגנה בירושלים עדויות וזיכרונות מפי חברים, ספר ראשון תר"פ-תש"ז, הוצאת ארגון חברי ההגנה בירושלים, ירושלים, תשל"ב, עמ' 58.

43 בנימין קלוגר (עורך), כתבי רבי משה בלוי, הוצאת משאבים, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 385-386, 375-373.